

КОРРУПЦИЯГА ҚАРШИ КУРАШИШ: ГЕНЕЗИСИ ВА РИВОЖЛАНИШ ТАРИХИ

Рахимхўжаев Рустам Нишонхўжаевич,

Ички ишлар вазирлиги Академияси

Тезкор-қидирув фаолияти кафедраси бошлиғи

E-mail: rrahimxo'jayev@mail.ru

Коррупцияга қарши курашиш фаолияти самарадорлигини ошириш учун унинг генезисини ўрганиш, шаклланиш ва ривожланиш тарихини тадқиқ этиш лозим. Коррупциянинг тарихий илдизлари жуда қадимга бориб тақалиб, бу ҳол қабилада маълум мавқега эга бўлиш учун қабила сардорларига совғалар бериш одатидан келиб чиққан деб тахмин қилинади. Ўша даврларда бу нормал ҳолат сифатида қабул қилинган. Бироқ давлат аппаратининг мураккаблашуви ва марказийлашуви коррупциянинг давлат ривожланишига катта тўсик эканлигини кўрсатди.

Коррупцияга қарши курашган ҳукмдорлардан бири Шумер шаҳар-давлати Лагаш подшоҳи Уруинимгина бўлган (тахминан эр. ав. 2319–2311 йилларда бошқарган). Коррупция учун намоёншкорона ва жуда қаттиқ жазо чораларига қарамасдан, унга қарши курашиш кутилган натижани бермаган¹. Жуда борса нисбатан хавфлироқ жиноятнинг олдини олишга эришилган бўлса-да, майда даражадаги ўзлаштириш ва порахўрлик кўринишидаги коррупция оммавий хусусиятга эга бўлган. Коррупциянинг муҳокамасига бағишланган биринчи илмий асар “Артха-шастра” деб номланиб, Бхарат (Ҳиндистон) вазирларидан бири Каутиля таҳаллуси остида нашрдан чиқарилган (ер. ав. IV аср). Бобил ҳукмдори Хаммурапи қонунларида ҳам порахўрлик учун жавобгарлик масалалари ўрин эгаллаган. Жумладан, адолат — порахўрликка қарши кураш, Сутхўрлик ишлари, виждонсиз амалдорларни ҳибсга олиш, гувоҳларни чақириш ва ҳоказо ёзилган².

Коррупцияга қарши курашишга оид манбалардан бири сифатида милоддан аввалги тахминан II асрда шакллана бошлаган Ману қонунларини келтириш

¹ <https://ru.wikipedia.org/wiki/Упукагина>

² Hammurapi qonunlari // https://uz.wikipedia.org/wiki/Hammurapi_qonunlari

мумкин. Ману қонунларида суд ишларини тергов қилиш, одил судлов қоидаларига риоя қилиш, ҳақиқатни англаш, даъво предметини аниқлаш, гувоҳлар, ишнинг вақти, жойи ва ҳолатларини аниқ билиши лозимлиги кўрсатилган. Одил судлов қоидаларига риоя қилган ҳолда ҳақиқатни англаши, даъво предметини, гувоҳни ўзлигини англаши, ишнинг жойи, вақти ва ҳолатини аниқлаши керак³.

Шунингдек, Қадимги римнинг XII жадвал қонунларида “сортумпере” атамаси “пул эвазига судда ўз кўрсатмасини алмаштирмақ” ва “судьяни сотиб олмоқ” мазмунида ишлатила бошланган: “Наҳотки сен, қонуннинг суд муҳокамаси жараёнида мазкур иш бўйича пул мукофотини олганлиги фош этилган судья ёки воситачи учун ўлим жазосини назарда тутувчи қарорини шафқатсиз деб ҳисоблайсан?”⁴.

Мутафаккир олимлардан бири бўлган Арастунинг фикрига кўра “ҳар қандай сиёсий тизимдаги энг муҳим нарсаси қонунлар ва бошқа қоидалар орқали амалдорларнинг пул ишлашлари имконияти бўлмаслиги керак”⁵. У коррупцияга биринчи бўлиб тизимли даражада эътибор қаратган. Давлатчиликка бағишланган “Сиёсат” асарида коррупция шунчаки ҳуқуқбузарлик фактлари йиғиндиси сифатида эмас, балки давлатга жиддий таъсир кўрсатадиган, ўта оғир вазиятда эса, ўлимга бўлмаса ҳам, унинг дегенерацияси (бузилиши)га олиб келиши мумкин бўлган ҳодиса сифатида таърифланади. Арастунинг фикрича, коррупция ҳокимиятнинг энг юқори тузилмаларига таъсир қиладиган бундай “бузилган”, “нотўғри” давлатга тирания мисол бўлади⁶.

Тадқиқот ишимиз давомида таҳлиллар асосида Амир Темурнинг “Темур тузуклари” асарида ҳам коррупцияга қарши курашишга доир айрим масалалар мавжуд деган фикрга келиб, асослаш учун қуйидагиларни келтириш мумкин:

³ *Азизов Н.П.* Қонунларида одил судловни амалга ошириш масалаларининг ифодаланиши // Юрист ахборотномаси – Вестник юриста – Lawyer herald. № (2024) Б. 8-21.

⁴ Таблица IX. 3. Авл. Гелий / Законы XII таблиц. Хрестоматия по истории государства и права зарубежных стран / под ред. В.А. Томсинова. — М., 1999. — С. 120.

⁵ *Дашков Г.В.* Международно-правовой аспект в борьбе с коррупцией в РФ // Научные труды ИМПЭ им. А.С. Грибоедова. М., 2006. С. 61.

⁶ Аристотель. Собрание сочинений: В 4 т. М., 1983. Т. 4. С. 150.

“золимдан мазлумнинг ҳақини олдим. Золим етказган моддий ва жисмоний зарарларни исботлаганимдан кейин, уни шариатга мувофиқ иккиси ўртасида муҳокама қилдим ва бир гуноҳкорнинг ўрнига бошқасига жабр-зулм етказмадим”⁷.

“ҳокимлар-у сипоҳдан қай бирининг халққа жабр-зулм етказганини эшитсам, уларга нисбатан дарҳол адолат-у инсоф юзасидан чора кўрдим”⁸.

XVIII асрнинг охиридан бошлаб Ғарбда жамиятнинг коррупцияга муносабати кескин ўзгарди. Либерал ўзгаришлар, “Давлат ҳокимияти фуқаролар манфаатлари учун фаолият кўрсатади ва амалдорлар қонунларга қатъий риоя этишлари эвазига фуқаролар ҳукуматни таъминлайдилар”, – деган шиор остида рўй берди. Хусусан, АҚШнинг 1787 йилда қабул қилинган Конституциясида пора олиш АҚШ Президентига импичмент эълон қилиш мумкинлиги аниқ кўрсатилган икки жиноятдан бири ҳисобланади. Жамият давлат аппарати фаолияти сифатига янада кўпроқ таъсир кўрсатишни бошлади.

Коррупция ҳокимиятни аста-секин емирувчи ички таҳдиддир. Қадимда Рим, яқин ўтмишда СССР каби империяларнинг парчаланишига ҳам асосий сабаб, шак-шубҳасиз, коррупция бўлган⁹. Сиёсий партиялар ва давлат бошқарувининг кучайтирилиши, сиёсий элита ва йирик бизнес вакиллариининг тил бириктириш ҳолатларини вужудга келтира бошлади. Шунга қарамай XIX–XX асрларда ривожланган давлатларда коррупция даражаси бошқа давлатларга қараганда пасайди¹⁰.

Тарихдан маълумки Пётр I фискал ходимларнинг фаолияти устидан назоратни таъминлаш учун ҳуқуқни муҳофаза қилиш органларини яратди. Ярославл

⁷ Темур тузуклари / Таҳрир ҳайъати: Б. Абдуҳалимов ва бошқ. – Т., 2012. – 76-б.

⁸ Ўша манба. – 78-б.

⁹ Федор Раззаков. Коррупция в политбюро. – М., 2009 // <https://www.litres.ru/book/fedor-razzakov/korrupciya-v-politburo-delo-krasnogo-uzbeka-249822/chitat-onlayn/>

¹⁰ Bardhan P. Corruption and development: a review of issues. — In: Political corruption: concepts and contexts / Ed. Heidenheimer A. J., Johnston M. 3rd ed. New Brunswick, NJ: Transaction, 2002. — P. 331.; Glaeser E. L., Goldin C. Corruption and reform: an introduction // NBER Working Paper 10775. 2004.

провинс-фискали Попсов ўз лавозимида бўлганида, қуйи даражадаги фискаллардан ва бошқа шахслардан пора олган. Ушбу жиноятларни содир этгани учун у ўлимга ҳукм қилинди ва қатл этилди¹¹.

Екатерина II даврида порахўрлик учун жазо чоралари Пётр I давридагидек қаттиқ эмас эди. Мансаб ваколатини ғаразли суиистеъмол қилганлик учун жиноий жавобгарлик тўғрисидаги қонун ҳужжатларига эмас, балки жиноят содир этганлик учун жазо муқаррарлиги принципини таъминлашга кўпроқ эътибор қаратилди.

1917 йил сентябрь ойида Муваққат ҳукумат томонидан ҳуқуқни муҳофаза қилиш тизимини ислоҳ қилиш жараёнида тасдиқланган “Москва шаҳар милицияси милиционерлари учун йўриқнома”да императив кўрсатмалар тарзида эмас, балки ахлоқий баҳо шаклида шундай сўзлар келтирилган:

милиционер фуқаролар учун хушёрлик, ҳалоллик, ростгўйлик, фидойилик, мардлик ва жасорат намунаси бўлиши керак” (2-банд);

милиция ходимининг расмий мавқеи бошқа фуқароларга нисбатан унга ҳеч қандай устунлик бермайди, масалан: навбатсиз озиқ-овқат олиш, томошаларда бепул қатнашиш ва ҳоказо (9-банд)¹².

1917 йил октябрь ойида болшевиклар томонидан амалга оширилган Россия давлатининг сиёсий тизими ва бошқарув шаклидаги ўзгаришлар коррупция, порахўрлик ва мансабни суиистеъмол қилишнинг бошқа шакллари ва уларнинг мазмунини ўзгартирмади. Ҳокимиятга эришган меҳнаткаш халқ вакиллари коррупцияни давом эттирдилар.

Халқ Комиссарлари Кенгашининг 1918 йил 8 майдаги “Порахўрлик тўғрисида”ги Фармони Совет Россиясида коррупция учун жиноий жавобгарликни назарда тутувчи биринчи акт бўлди (камида беш йил муддатга озодликдан маҳрум қилиш, у шу муддатга мажбурий меҳнат билан бирлаштирилди). Қизиғи шунда-ки, мазкур Фармонда пора олишга ёки беришга интилиш содир этилган жиноятга тенглаштирилди.

Россия Федерацияси ҳудудида ишлаб чиқиши 1918 йилда бошланган Жиноят кодекси 1922 йил 1 июндан кучга кирди. Янги Жиноят кодекси

¹¹ Кабанов П.А. Коррупция и взяточничество в России. Нижнекамск. 1995. С.21.

¹² Из опыта работы милиции. М., ГИЦ МВД СССР, 1991. Спец, выпуск № 1. С.5,6.

коммунистик тузум ёки ўтиш даври кодекси бўлиши керак эди. Унда, кейинги 1926 ва 1960 йилги Жиноят Кодексларидаги каби жазо чораларига алоҳида эътибор қаратилган. Ташкилий воситалар ва интизомий жазо чоралари орқали мансаб ваколатини суиистеъмол қилишнинг олдини олиш имкониятларини етарлича баҳоламаслик жиддий жазо сифатида (айрим қилмишлар учун, жумладан, ўлим жазосигача) ҳам кўрилиши мумкин эди.

Машхур олим А. Кирпичников коррупция ҳодисасининг ривожланишини ўрганар экан, ўзининг “Россиядаги пора ва коррупция” китобида Сталиндан кейинги даврда коррупциянинг кенг тарқалишини яшириш тобора қийинлашди. Ижтимоий муносабатларнинг маълум даражада музлаши коррупциянинг кенг тарқалганлигини ва ҳуқуқни муҳофаза қилувчи идораларнинг коррупция домига тушиб қолганлигини кўрсатди.

Расмий равишда ҳуқуқни муҳофаза қилиш органлари деб аталадиган жазо идоралари коррупцияга қарши курашмаса бу ерда яширин иқтисодиёт мавжуд бўлиши мумкин ва у доимо мамлакат иқтисодий салоҳиятининг муҳим қисмини ташкил қилади. Бу, биринчи навбатда, ички ишлар органларига ва унинг бўлинмаларига (Иттифоқ даврида социалистик мулкни ўғирлашга қарши кураш бошқармаси ва бўлимлари (ОБХСС – Муаллиф) иқтисодий жиноятларга қарши курашиш учун мўлжалланган.

Совет Иттифоқи Коммунистик партияси раҳбари Н. Хрушчев коррупцияни биргина ҳал қилувчи зарба билан тугатишга қарор қилди. 1962 йил июль ойида пора олиш учун ўлим жазоси жорий этилди. Ўлим жазоси коррупциянинг фош этилишига салбий таъсир кўрсатди: одамлар жиноятчини фош қилиб, қотиллик гуноҳини ўз зиммаларига олишни истамас, табиийки, коррупциянерлар ҳам жинояти ҳақида гапиришдан қўрқишарди.

СССР Олий Кенгашининг 1991 йил 24 июлдаги “СССР ва республикалар жиноят қонунчилиги асосларини амалга ошириш тўғрисида”ги Фармони билан 1991 йил 24 июлдан бошлаб СССР ҳудудида пора олганлик учун ўлим жазоси бекор қилинди¹³. Инқилобдан олдинги Россия жиноий қонунчилиги ва

¹³ Ведомости Съезда народных депутатов СССР и Верховного Совета СССР. 1991. №27. С. 1362.

Совет коррупцияга қарши қонунчилиги тажрибаси ижобий кўринади ва замонавий шароитда қабул қилиниши мумкин.

XX асрнинг 90 йилларида МДХ мамлакатлари бошдан кечирган ўтиш даврида партиявий назорат тизимининг емирилиши зарур ҳуқуқий база ва ҳуқуқий маданият билан қўллаб-қувватланмаган янги иқтисодий тизимга тез ўтиш содир бўлди, бу эса коррупциянинг гуллаб-яшнаши учун қулай шароит яратди. Ҳамма нарсга рухсат берилганлик, ҳамма нарсани сотиб олиш мумкин бўлган “ёввойи” бозор ҳодисаси давлат лавозимлари ва уларга хос бўлган ваколатларнинг ҳам олди-сотди предметиға айланишиға олиб келди¹⁴. Коррупция давлат амалдорлари билан ўзаро муносабатларнинг самарали усулларида бири бўлиб чиқди.

Кўриб чиқиладиган ҳодисанинг ривожланиш тарихидан келиб чиқиб, ҳозирги босқичда коррупция нимани англатишини, қандай хусусиятларга эга эканлигини кўриб чиқайлик.

Илмий-назарий жиҳатдан коррупцияга қарши курашиш масаласи нафақат ҳуқуқий фанларнинг, айти чоғда бошқа ижтимоий-гуманитар фанларнинг ҳам муҳим мавзуларидан бири ҳисобланади. Шу сабабли, иқтисодиёт, сиёсатшунослик, фалсафа, социология, педагогика, психология каби фанлар доирасида ҳам коррупцияга қарши курашиш борасида қатор тадқиқотлар амалга оширилган.

БМТ томонидан 1978 йил 17 декабрда қабул қилинган “Ҳуқуқни муҳофаза қилиш органлари ходимларининг одоб-ахлоқ кодекси”га мувофиқ, коррупция тушунчаси миллий қонунчилик билан белгиланиши ва ўз вазифаларини бажаришда ёки сабабларга кўра ҳар қандай хатти-ҳаракатнинг содир этилиши ёки ҳаракатсизлигини қамраб олиши керак. “Коррупция ҳаракати” ибораси пора беришга уринишни ҳам ўз ичига олади.

БМТнинг коррупцияга қарши халқаро кураш бўйича маълумотнома хужжатида коррупция “шахсий манфаатлар учун давлат ҳокимиятини суиистеъмол қилиш” деб таърифланади. Суиистеъмолларга қуйидагилар киради: порахўрлик, қариндош-уруғчилик (қариндошлари ёки “ички шахслар”

¹⁴ Кабанов П.А. Политическая коррупция в России: Криминологическая характеристика и меры сдерживания. Нижнекамск, 1998. С. 27.

ҳомийлигида даромадли ёки фойдали лавозимларни эгаллаш), давлат маблағларини шахсий фойдаланиш учун ўзлаштириш¹⁵.

Коррупциявий ҳуқуқбузарликларга қарши курашишда БМТ Котибиятининг коррупцияга қарши қўлланмасида ҳам худди шундай талқин қилинган. Ушбу ҳужжатга мувофиқ коррупцияга қуйидагилар киради:

мансабдор шахслар томонидан давлат мулкани ўғирлаш ва ўзлаштириш;
мансабдорлик мавқеини суиистеъмол қилиш, мансаб мақомидан норасмий фойдаланиш натижасида асоссиз шахсий манфаат (имтиёзлар, устунликлар) олиш;

жамоат бурчи ва шахсий манфаатлар ўртасидаги манфаатлар тўқнашуви.

Худди шундай талқин “Коррупцияга қарши курашиш тўғрисида”ги (МДХ) намунавий қонунида ҳам берилган: “Коррупция (коррупцияга оид ҳуқуқбузарликлар) деганда давлат мансабдор шахслари, шунингдек, унга тенглаштирилган шахслар томонидан шахсан ёки воситачилар орқали мулкӣ манфаатлар ва имтиёзларни қабул қилиш тушунилади”¹⁶.

Ўзбекистон Республикасининг “Коррупцияга қарши курашиш тўғрисида”ги қонунининг 3-моддасида илк маротаба қуйидаги тушунчага таъриф берилди: “Коррупцияга оид ҳуқуқбузарлик — бу коррупция аломатларига эга бўлган, содир этилганлиги учун қонун ҳужжатларида жавобгарлик назарда тутилган қилмиш”¹⁷ мазмунидаги оид талқин этилганлигини қайд этиш мумкин.

Халқаро характердаги расмий ҳужжатлар коррупция тушунчасини унинг айрим турлари билан боғлайди ва шу билан ушбу жинойтни бошқа жинойтлар билан аниқлайди, масалан: БМТнинг эллик биринчи сессиясида (1996) қабул қилинган Давлат мансабдор шахсларининг халқаро ҳуққ-атвор кодексида коррупция тушунчаси мавжуд эмас. Бироқ, унда мансабдор шахсларга

¹⁵ Кабанов П.А. Борьба со взяточничеством и иными формами коррупции в условиях реформирования государственного аппарата и перехода к рынку: Автореф. дисс. ... канд. юр. наук. Н. Новгород, 1994. С. 14-15.

¹⁶ Принят на 13-м Пленарном заседании Межпарламентской ассамблеи государств-участников СНГ (Постановление от 3 апреля 1999 г. № 13-4) // Информационный бюллетень. Межпарламентская ассамблея государств-участников СНГ. 1999. №21. С. 70-8.

¹⁷ Ўзбекистон Республикасининг “Коррупцияга қарши курашиш тўғрисида”ги қонуни // Ўзбекистон Республикаси Қонун ҳужжатлари тўплами, 2017 й., 1-сон, 2-модда.

нисбатан қўйилган чекловларни инобатга олган ҳолда, хулоса қилишимиз мумкин-ки, уни ишлаб чиқувчилар коррупцияни ҳар қандай шахслар ёки шахслар гуруҳига қонунга хилоф равишда имтиёзлар бериш деб ҳисоблайдилар; мансабдор шахслар томонидан ўз мансаб мавқеидан шахсий нафақа ёки оиласи учун шахсий ёки моддий манфаат олиш мақсадида ноқонуний фойдаланиш; ўз хизмат вазифаларини бажариш билан боғлиқ бўлмаган фаолиятни амалга ошириш мақсадида олинган давлат маблағлари, мол-мулк, хизматлар ёки маълумотлар.

Коррупцияга давлат мансабдор шахси ёки давлат вазифаларини бажарувчи шахс томонидан совға тарзида ҳар қандай пул қийматидаги нарсаларни ёки бошқа манфаатларни сўраш ёки олиш билан бир қаторда ўзи ёки бошқа шахс ёки юридик шахс учун хизматлар, ваъдалар ёки имтиёзлар ҳам киради¹⁸.

Коррупция атамаси ҳақида юқорида берилган тушунчалар таҳлилидан келиб чиқиб, унинг белгиларига қуйидагиларни киритиш мумкин:

коррупцияни содир этиши мумкин бўлган шахслар доирасини аниқлаш;

қайси соҳада содир этилишини аниқлаш;

бундай фаолиятнинг мақсадларини аниқлаш (*бойиш, моддий хусусиятдаги ҳар қандай имтиёзларни олиш*);

коррупцияни содир этишдан манфаатдор бўлган шахслар доирасини аниқлаш (*мансабдор шахс ва унга ноқонуний равишда ҳақ тўлаётган шахслар*).

БМТнинг Трансмиллий уюшган жиноятчиликка қарши курашиш тўғрисидаги конвенциясида коррупция қуйидагича таърифланади: “Мансабдор шахсга ўз хизмат вазифаларини бажаришда бирон-бир ҳаракат ёки ҳаракатсизликни амалга ошириш учун мансабдор шахсга ёки бошқа шахс ёки юридик шахсга ҳар қандай номақбул имтиёз ваъда қилиш, таклиф қилиш ёки унга шахсан ёки воситачи орқали бериш. Жамоатчилик шахсининг шахсан ёки воситачи орқали ўз хизмат вазифаларини бажаришда ҳар қандай ҳаракат ёки ҳаракатсизликни амалга ошириши учун шахснинг ўзи учун бирон-бир номақбул манфаат сўраши ёки қабул қилиши”.

¹⁸ Sheribboevich, Y. K. (2024). BASICS OF A QUICK EXPERIMENT CONDUCTING OPERATIONAL SEARCH EVENTS. *International Journal Of Law And Criminology*, 4(07), 30-37.

Янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегиясида коррупция ўта хавфли ҳодиса сифатида келтирилади. Ва бу тасодиф эмас. Бошқа мамлакатлар қатори Ўзбекистонда ҳам амалдорлар орасида узок вақтдан бери мавжуд бўлган пора ва порахўрлик анъаналари кенг тарқалган эди. Бироқ, бугунги кунда коррупциянинг тарқалиши билан боғлиқ вазият сифат жиҳатидан янги даражага кўтарилди. Коррупция жамиятнинг барча жабҳаларига кириб борди ва давлат институтларининг фаолиятига ҳақиқатан ҳам ҳалокатли таъсир кўрсатмоқда.

Юқорида келтирилган коррупция атамасининг этимологик маъноси, олимларнинг бу борадаги қарашлари ҳамда норматив-ҳуқуқий ҳужжатлардаги тушунчалар таҳлилидан келиб чиқиб, коррупцияга таъриф берамиз.

Коррупция – бу мансабдор шахслар томонидан ваколати ва хизмат мавқеидан шахс, жамият ва давлатнинг қонуний манфаатларига зид бўлган мақсадларда фойдаланиши натижасида юзага келадиган салбий ижтимоий ҳодисадир.

Мансабдор шахслар томонидан содир этилган қилмиш куйидаги ҳолларда коррупция деб топилади:

хизмат манфаатларига дахл қилувчи ноқонуний хусусиятга эга бўлса;

хизмат мавқеидан ноқонуний фаолиятни амалга ошириш учун фойдаланади;

шахсий ёки корпоратив ғаразли манфаатларни кўзда тутди;

ўзининг моддий ёки номоддий манфаатини жиноий йўл билан олади;

хизмат ваколати ва мақоми бузилади.

Юқоридагиларнинг барчаси мансаб ваколатларини суиистеъмол қилишда намоён бўлади. Мансабдор шахснинг мансаб ваколатларини суиистеъмол қилиш деганда, ўзи эгаллаб турган мансаб лавозими ваколатларига кирувчи ҳуқуқ ва мажбуриятларни амалга ошириш билан боғлиқ, бироқ ўз мазмунига кўра эгаллаб турган лавозимининг мақсад ва вазифаларига, шунингдек, у фаолият юритаётган тегишли орган фаолиятининг мақсад ва вазифаларига зид келувчи ҳаракатлари тушунилади.